

DEDE KORKUT HİKÂYELERİNDE BARINMA İLE İLGİLİ SÖZLER VE BU SÖZLERİN BİRLİKTELİK KULLANIMLARI ÜZERİNE

Yeter TORUN*

ÖZET

Dede Korkut hikâyeleri Türk kültür tarihi ve Türk dili için en önemli eserlerden biridir. Toplumların yaşam biçimleri, dünyayı algılayışları o toplumun dilinde de kendini gösterir. Bu doğrultuda Dede Korkut hikâyelerinde göçebe Oğuzların maddi ve manevi kültür değerlerini belirlemek mümkündür. Acaba Oğuzların barındıkları evleri ne gibi özellikler taşıyordu ve bu yapıları adlandırmak için hangi sözleri kullanıyorlardı? Bu sorulardan hareketle Dede Korkut hikâyelerindeki barınmayla ilgili söz varlığı tespit edilmiş ve bu sözler metin bağlamı içinde birliktelik kullanımına göre değerlendirilmiştir. Hikâyelerdeki barınma kavram alanıyla ilgili sözcükleri göçebe ve yerleşik düzenle ilgili olmasına göre iki grupta ele alınmıştır. İncelemenin sonucunda Oğuzların yaşam biçimlerine paralel olarak göçebe düzenle ilgili sözcüklerin, yerleşik düzene göre daha çok olduğu görülmüştür. Tespit edilen sözcüklerde, çadır tipi evlerle ilgili adların, sıfatlarla olan birliktelik kullanımında renk sıfatlarının ağırlıkta olduğu belirlenmiştir. Ayrıca çadır tipi evlerin kurulduğu yerlerin anlatımında da renk bildiren sıfatlar sıkça kullanılmıştır. Göçebe düzenle ilgili adların fiillerle olan birliktelik kullanımında *dik-* ve *kur-* fiilinin yaygın kullanımı göze çarpmaktadır, yerleşik düzenle ilgili adlarda ise *yap-* fiilinin kullanıldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, söz varlığı, birliktelik kullanımı, kavram alanı, barınma

WORDS WITH REGARD TO HOUSING IN DEDE QORQUT STORIES AND ON OVERVIEW TO CO-OCCURENCE OF THIS WORDS

ABSTRACT

Dede Qorqut Stories is one of the most important works in history of Turkic culture and Turkic languages. The life style and understanding life of societies can be seen on languages of societies. Accordingly it is possible to determine the cultural values of nomadic Oguzs in *Dede Qorqut Stories*. What kind of features did Oguzs's houses have and which words did they use to refer? From this point of view, it has been defined and discussed the vocabulary with regard to housing in *Dede Qorqut Stories* according to co-occurrence. It has been also divided into two sub-classes such as nomadic life and permanent settlement the words with regard to *housing* conceptual field in the stories. In the result of research, it has been realized that the words

* Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Böl. El-mek:
ytorun@cu.edu.tr

with regard to nomadic life were used more than permanent settlement. In the words related to tent-type houses, it has been determined that color adjectives are used with tent-type houses more often. Also, in the places where tent-type houses are pitched, it is obvious that color adjectives are used frequently. The nouns related to nomadic life are widely used with the verbs *dik-* “to erect / to pitch” and *kur-* “to put up / to set up”, besides it is apparent that the nouns with regard to permanent settlement are used with verb *yap-* “to do”.

Key Words: Dede Qorqut, vocabulary, co-occurrence, conceptual field, housing

1. Toplumların gemi ine ait kltrel de erlerinin günümüze ve gelece e aktarılmasında hiç ku kusuz dil, en önemli unsurlardan birini olu turur. Bir toplumun dilinde o toplumun ya am biçimi, dünyayı algılayı ı, sanat, estetik gibi birtakım maddi ve manevi kültür unsurları kendisini gösterir (Korkmaz, 1995). Türk kültürüne ait unsurlar da geçmi ten günümüze Türk dilinde kendisini korumu tur. Sözlü dilin yazıya geçirilmesiyle birlikte geçmi e ait kültürel de erleri yazı dilinde izlemek, gözlemek mümkün olmu tur. Bu bakımdan bir dilde sözlü dilden yazı diline geçi süreci ne kadar erken gerçekle mi se o toplumun kültürel özellikleri de o oranda yazı diline yansıma demektir. Dolayısıyla bir dilin yazılı kaynakları o toplumun dili ve kültürel de erlerinin incelenmesinde, ortaya çıkarılmasında en önemli kaynaklardan birini olu turur. Bu ba lamda Türk toplumunun kültürel de erlerini yansıtan en önemli eserlerden birini Dede Korkut hikâyeleri olu turur. Dede Korkut hikyelerinin O uzların eski yurtlarında geçen hayatlarıyla ilgili oldu u ve bu hikyelerin olu um evresi ile yazıya geçirilmesi arasında epeyce bir zaman oldu u ifade edilmektedir, Dede Korkut hikyelerinin dil özellikleri göz önünde bulunduruldu unda bu hikyelerin 15. yüzyılın ortalarında veya ikinci yarısında yazıya geçirildi i belirtilmektedir (Ergin, 1997:54-56). Geç dönemde yazıya geirilmisi olmasına ra men Dede Korkut hikâyeleri gerek Türk dili için gerekse Türk kültür tarihi için en önemli eserlerden biridir.

nsano lunun temel ihtiyaçlarından birini de barınma olu turur. Türkler, konargöçer ya am biçiminin hakim oldu u dönemlerde barınmak için çadır tipi evleri tercih etmi lerdir. En çok kullanılan çadır tipini *yurt* adı verilen, keçeden yapılan çadırlar olu turmu tur. Göçebelikten yerle ik düzene geilmi olmasına ra men geleneksel Türk mimarisinin ekillenmesinde yurt tipi çadırların

çalı mada dilde anlam gerekli kıldı ı takdirde dil birimlerinin bir araya gelmeleriyle dizimsel olarak birliktelik kullanımının gerçekleştiği; birliktelik kullanımının dildeki sıklık oranlarının e dizimsel yapıları ortaya çıkardı ı; birliktelik ve e dizimliliğin gerçekleşme sırası açısından bakıldığında birliktelik kullanımının öncelikli olarak gerçekleştiği belirtilir (Özkan, 2007:32-36). Bu ifadelerden aslında birliktelik kullanımına sahip her dizimsel yapının e dizimli olamayacağı ortaya çıkmaktadır. Bu incelemede barınma kavramı alanıyla ilgili olarak Dede Korkut hikâyelerindeki sözlerin yalnızca birliktelik kullanımları üzerinde durulacağı için *birliktelik kullanımı* terimi tercih edilmiştir. Çalı mada Dede Korkut hikâyelerindeki barınmayla ilgili sözler, metin başlamasında bir arada yer aldığı yer

Niteleyiciler açısından bakıldı ında çadır için *ak* ve *ala* sıfatları kullanılmı tır:

Ak çadır dikdiler (D 178/6).

(...), *ala çadıruñ yir yüzine dikdürgil*, (...) (D 14/4).

Çadırın kuruldu u yerler ise *gök ala görklü çemen*, *görklü çemen*, *altı yol ayırdı* ve *Ala Ta* biçiminde ifade edilmi tır:

Gök ala görklü çemene çadır dikdi (D 200/11).

Kazan görklü çemene çadır otak dikdürdi (D 290/11).

Altı yol ayırdına çadır dikem (D 261/10).

Ala Tağda çadırın ota ın dikdi (D 293/11).

dünlük: Pencere, baca, ev ve çadırın pencere, baca ve ocak gibi delikleri, salon.

Dünlük sözcü ü hikâyelerde tekrarlarla birlikte 10 kez kullanılmı tır. Hikâyelerde hep iyelik 3. teklik ki i kullanımı olan *dünlük* sözcü ü tanımdan da anla ılaca ı üzere çadırın veya evin bir bölümünü/parçasını olu turmaktadır. *Dünlük* sözcü ü hikâyelerde hep *dünlü i altun* biçiminde isnat grubu olu turmu ve *ban iv* yapısının sıfatı olarak kullanılmı tır. *Dünlü i altun* yapısı sıfat tamlamasını ters çevrilmi biçimi olan bir isnat grubu olarak de erlendirildi inde bu yapıya sıfat-ad ili kisi açısından bakacak olursak *dünlük*'ü niteleyen sıfatın *altun* oldu unu dü ünme gerekir:

Dünlüği altun ban ivlerümi getirüp-durursın (D 57/10).

Pay Püre Bi ün dünlüği altun ban ivine iven girdi (D 91/10).

gerdek: Gerdek, zifaf odası, zifaf çadırı, perde gerilmi zifaf odası, perde, bir yeri bölen perde.

Hikâyelerde *gerdek* sözcü ü 20 kez geçmi tir. Tanımdan da anla ılaca ı üzere *gerdek* sözcü ü yalnızca çadır anlamıyla de il, *oda* ve *perde* anlamlarıyla da kullanılmı tır. Burada ele alınan *gerdek* ise çadır anlamıyla kullanılmıştır. Fiil-nesne ili kisi açısından bakıldı ında da *gerdek* sözcü üyle de *dik-* fiili kullanılmı tır:

Yañal ala iv yanında dikilse gerdek görklü, uzunça tenefi görklü (D 7/2).

O uz zamanında bir yigit ki ivlense oh atar-idi, okı ne yirde dü se anda gerdek diker-idi (D 89/5).

Kırk yirde otak dikdürdi, kırk yirde kızıl ala gerdek dikdürdi (D 198/11).

Niteleyiciler açısından bakıldı ında *gerdek* sözcü ünün *kızıl ala*, *ap alaca* sıfatlarıyla nitelendi i görülmektedir:

Kırk yirde otak dikdürdi, kırk yirde kızıl ala gerdek dikdürdi (D 198/11).

Ap alaca gerdegüne gele görgil (D 96/13; 90/7; 61/4; 151/1).

A a ıdaki örnekte yer alan *ulu* sıfatının ise *ala* sıfatı yerine istinsah yanlı ı olabilece i ifade edilmektedir (Tezcan, 2001: 218).

Yoryubanı o ulı ulu gerdege kiçürem dir-idiüm (D 140/2).

Gerde in kuruldu u yerler ise *yañal ala iv yanı*, *kırk yir* ekinde ifade edilmi tir, bunların yanında *gerdek* çadırının kuruldu u yer, evlenecek ki inin attı ı okun dü tü ü yer olarak da ifade edilmi tir:

Turkish Studies

Altun ban ivlerin kafirler çapdular (D 38/5).

Ağ ban ivler dikilende yurdu kalmı (D 44/7).

Dünlüğü altun ban ivüm sana kölge olsun (D 118/5).

Alar sabah sapa yirde dikilende ağ-ban ivlü (D 109/13).

v sözcü ünün tek kullanımında ise renk ifade eden *ala*, *a*, *kara*; durum ifade eden *yıkılacak*, *konu ı gelmeyen* sıfatları kullanılmı tır. Ayrıca bir örnekte geçen *yañal* sözcü ü için Ergin, *yan taraf* anlamını vermi tır (1991: 319), Semih Tezcan ise *yañal* sözcü ünün *kırmızı*, *parlak kırmızı* anlamına geldi ini ifade etmi tır (2001:52). Dolayısıyla bu açıklamalardan ikincisine göre *yañal* sözcü ünü de renk bildiren bir sıfat olarak de erlendirmek mümkündür:

Yañal ala iv yanında dikilse gerdek görklü (D 7/2).

Ağ ivi i i inde iven kopdı (D 299/9).

Konuğı gelmeyen kara ivler yıkılsa yig (D 4/7).

(...), *bu yıkılacak ivde un yok* (D 9/7).

Ev'in kuruldu u yerler ise *kara yirün üzeri*, *kara yirün üsti*, *sapa yir* biçiminde ifade edilmi tır:

A ban ivini kara yirün üzerine dikdürmi -idi (D 235/6).

Kara yirün üstine a ban ivin dikdürmi -idi (D 66/13).

Alan sabah sapa yirde dikilende a ban ivlü (D 204/12).

mudbak (ar. matbah): Mutfak, yemek pi irilen yer.

Evin bir bölümü olarak *mudbak* sözcü ü hikâyelerde 2 kez geçmi tır. A a ıdaki ilk örnekte *mudbak* sözcü ü *dik-* fiiliyle birlikte kullanılmı tır. Buradan mutfak için ayrı bir çadır kuruldu02 Tc - .0030 TD

Bu sözcük hikâyelerde 11 kez geçmiş tir, mutfaktaki bir bölümü olan *ocak* sözcüğü daha çok mecaz anlamda *ev*, *yuva*, *aile* anlamlarıyla kullanılmıştır. Sözcük, bu kullanımların çok azında gerçek anlamda kullanılmıştır. Semih Tezcan, a a daki ilk örnekteki sözcüğü *ocak* de il, *uçuk* okunması gerektiğini ifade etmiştir (2000: 138):

Atdu ı ta yire dü mez-idi, yire dahı dü se toz gibi savrılır-idi, ocak gibi obrılır-idi, (...). (D 57/1).

Kara mudbak dikilende ocak kalmı (D 44/10).

Sünülüğü ocağa bıraktılar kızdı (D 226/12; 13).

Ocağuna bunçıluyun avrat gelmesün (D 8/5).

Ocağını söyündürün diyü söyle diler (D 143/5).

oda: Oda, oturulan yer, ota, çadır, ev, göçebe evi, mesken.

Evin bölmelerinden birini olan *oda* sözcüğü hikâyelerde çadır veya çadırın bölümlerinden birini ifade etmek için kullanılmıştır. Bu sözcük hikâyelerde 12 kez geçmiştir. *Oda* sözcüğüünü nitelemek için çok fazla sıfat kullanımı göze çarpmaz, yalnızca *günlüğü altunluça oda* tamlamasında *günlüğü altunluça* sıfatı kullanılmıştır:

Günlüğü altunluça odasına geldiler (D 271/6).

Beyrek odasında yigitleri ile yiyüp içer-idi (D 295/11).

Altun ba lu ban ivler seniün gider-ise

Menüm-de içinde odam var (D 33/13).

ordu: karargâh, beyin karargâhı, beyli in merkezi; beyin maiyeti, yurdu; beyli in halkı, ülkesi; boy, kabile, bey çadırı, çadırlı göçebe karargâhı.

Ordu sözcüğü yukarıda belirtilen anlamlar do rultusunda hikâyelerde 20 kez geçmiştir. Tanımdan da anlaşılacağı gibi *ordu* sözcüğüünün çok farklı anlamları vardır, bizim burada ele aldığımız örnekler sözcüğüün çadır anlamıyla ilgili kullanımlarıdır. *Ordu* sözcüğü, iki kullanımında herhangi bir niteleyici sıfatla kullanılmamıştır. ki kullanımda ise *kan alaca*, *ap alaca* niteleyicileri kullanılmıştır. Ayrıca nesne-fiil ili kisi açısından *ordu* sözcüğüyle *çap-* fiili kullanılmıştır:

A am Kazan sası dnlü Gürcistan a zında oturursın, orduñ üstine kimi korsın? Kazan aydur: Üç yüz yigid-ilen o lum Uruz menüm ivüm üstine tursın didi (D 37/5).

Kan alaca ordusını çapuñ dimi (D 244/9).

Babasına anasına haber oldu, ap alaca ordusına iven girdi (D 94/8).

otağ / otak / otah: Ota, büyük çadır, süslü çadır, çadır, çadır ev, oda.

Hikâyelerde *ota* sözcüğü di er fonetik biçimleriyle birlikte 51 kez geçmiştir. Hikâyelerde *iv* sözcüğüünden sonra en çok geçen sözcük *ota* sözcüğüdür. Nesne-Fiil ili kisi açısından bakıldığında *ota* sözcüğüyle birlikte kullanılan fiiller *dik-* ve *kur-* fiilleri ile bu fiillerin daha çok ettirgen gövdeden olan biçimleridir:

Kara yirde a ota lar dikem dir-idiüm (D 140/1).

Kazan gök alañ görklü çemene çadır dikdüirdi, ota ın kurdı (D 303/6).

Bir yire a ota bir yire kızıl ota bir yire kara ota kurdurmuş-idi (D 10/7).

Turkish Studies

Ota sözcü ünün tek kullanımı yanında, *bargah otak* , *çetir ota* , *çadır otak* biçiminde kullanımları da vardır:

Ol gün ala bargah otaklar dikildi. (D 271/2).

Babası sevindi, çetir otağ ala sayvan dikdüirdi (D 73/11).

Ala Ta da çadırın otağın dikdi (D 293/11).

Ota sözcü ünü nitelemek için renklerden *a* , *kızıl*, *kara*, *kırmızı*, *karalu göklü*, *ala* sıfatları; bir yerde *çetirli* sözcü ü *otak* sözcü ünün sıfatı olarak kullanılmıştır; *ota* ın sayısını belirtmek için de *kırk* sayı sıfatı kullanılmıştır:

Bir yire ağ ota bir yire kızıl ota bir yire kara ota kurdurmu -idi (D 10-6;7).

Sultanum gördi gök çayırın üzerine bir kırmızı ota dikilmi (D 76/5).

Karalu göklü ota ı sorar olsam kölge kimüñ (D 103/4).

Ala bargah otakların düze dikdi (D 294/6).

(...), *çetirli otak mı dilersin*, (...) (D 111/1).

Agça Kala Sürmeliye geliüp Kazan kırk otak dikdüirdi (D 153/9).

Ota ın kuruldu u yerler ise *gök çayırın üzeri*, *kara yirün üzeri*, *Ala Ta* , *gök alan görklü çemen*, *kara yir*, *kırañ yir*, *kırk yir*, *görklü çemen*, *düz söz* ve *söz öbeklerine* yönelme ve bulunma durumu ekleri getirilerek ifade edilmiştir:

Sultanum gördi gök çayırın üzerine bir kırmızı ota dikilmi . (D 76/5).

Meger sultanum, Delü Karçar dahu a ban ivini a ota nu kara yirün üzerine kurdurmu -idi (D 82/12).

Kara yirde a ota lar dikem dir-idüm (D 140/1).

Kırañ yirde tikilmi otahlarun (D 222/13).

Kırk yirde otak dikdi (D 121/9).

Kazan görklü çemene çadır otak dikdüirdi (D 290/11).

Ala bargah otakların düze dikdi (D 294/6).

sayvan: Gölge, güne lik, büyük emsiye, sayeban.

Sayvan sözcü ü hikâyelerde 9 kez geçmiştir. *Sayvan* sözcü üne fiil-nesne ili kisi açısından bakıldığında *a an-* ve *dik-* fiilleriyle birlikte kullanılmıştır ve görülmektedir. Hikâyelerde *a an-* fiili yalnızca *sayvan* sözcü üyle birlikte kullanılmıştır, M. Ergin *a an-* fiiline kesin olmamakla birlikte *yüksel-* anlamını vermiştir (1991: 21). Semih Tezcan, *a an-* fiilini *e en-* biçiminde ifade etmekle birlikte, bu eylemin sorunlu olduğunu ifade etmiştir (2000: 65) *Sayvan* sözcü ü *a an-* fiiliyle birlikte hep *gök yüzine a an-* biçiminde kullanılmıştır. Bu kullanımlarda *sayvan* sözcü ünün daha çok gölge i levini yerine getirdiğini düşünmek mümkündür. Hikâyelerde *sayvan* sözcü ünün *dik-* fiiliyle kullanıldığı iki örnek de göze çarpmaktadır:

Ala sayvan gök yüzine aşanmış-idi (D 67/1; 122/11; 202/1; 235/6; 10/2).

Babası sevindi çetir ota ala sayvan dikdüirdi, (...) (D 73/11).

Sayvan sözcü ünü nitelemek için ise daha çok *ala* sıfatı kullanılmı tır, *ala* sıfatı dı ında

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

ikileme olu turarak birlikte kullanılması, *gök* renk adının da olumsuz bir çarısı oldu unu göstermektedir (Tezcan, 2001: 176).

Hikâyelerde çadırın kuruldu u yerler ise *gök ala görklü çemen, görklü çemen, altı yol ayrıldı*, *Ala Ta*, *yañal ala iv yanı, kırk yir, kara yirüñ üsti, kara yirüñ üzeri, sapa yir, gök çayırın üzeri, kara yir, kırañ yir, düz söz ve söz öbekleriyle ifade edilmi tir. Bu örneklerden anlaşıla üzere çadır tipi evlerin kuruldu u yerlerin ifadesinde de niteleyicilerin kullanımının a ırlıkta oldu u görülmektedir, burada da daha çok *gök, ala, kara* renk sıfatları ile *görklü* sıfatı kullanılmı tir.*

Nesne-fiil ili kisi bakımından göçebe düzendeki evlerin in a edilmesinde *dik-* ve *kur-* fiilleri ve bu fiillerin ettirgen ve edilgen çatılı gövdelerinin kullanımı göze çarpmaktadır: *çadır dik-*; *gerdek dik-*, *günlük dikdür-*; *ban iv dikdür-*, *ban iv kurdur-*; *ota dik-*, *ota kurdur*; *sayvan dikdür-* gibi. *Dik-* ve *kur-* fiilleri dı ında *açdur-* fiili *çadır* ismiyle, *çöz-* fiili de *iv* sözcü üyle, *a an-* fiili *sayvan* sözcü üyle birlikte kullanılmı tir. Bu fiillerin dı ında nesne-fiil ili kisi dı ında bir gelenekle ve o dönemin ya am düzeni çerçevesinde *ya malat-* ve *çap, çapdur-* fiilleri de *iv* ve *ordu* sözcükleriyle bir arada kullanılmı tir.

Hikâyelerde yerle ik düzenle ilgili olarak *imarat, kök, künbed, kilise, mescid, saray* sözcüklerine rastlanmaktadır. Bu sözcüklerin birliktelik kullanımları açısından ba lam içinde daha çok

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

ERG N, Muharrem (1991), *Dede Korkut Kitabı II ndeks-Gramer*, TDK Yayınları: 219, Ankara.

GÖKA, Erol (2008), *Türklerin Psikolojisi*, Tima Yayınları, İstanbul.

KORKMAZ, Zeynep (1995), “Dil-Kültür li kisi”,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011